

117
3

अथ तर्कामृतचषकः

Atha Tarkamrita Chashak

तर्कामृतचषकः

श्रीगणेशायनमः॥ तर्कामृतव्याचषकशब्दखंडं लिख्यते। आभोक्तृ इति।
एतावन्मात्रं लक्षणं। शब्दनिवेशे प्रयोजनाभावात्। शब्दः प्रमाणमिति ल-
क्ष्यनिर्देशः॥ अन्यथा प्रमाणसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वावगमात् लक्षणाव्याप्ति-
शंका स्यात्। भवति हि पयसा सिंचतीत्यादिः शब्दः पयःकरणकसेवगोच-
र्यभार्थज्ञानवदुच्चरितः न तु वद्विना सिंचतीत्यादिः वद्विकरणकसेवगो-
चरज्ञानस्य यथार्थविरहादिति। द्वयोः संबंधग्रहे सति तदेकतरज्ञाना-
त्संबंधोद्भूतसंस्कारसहितादन्यतरस्मरणोत्पत्तेरर्थोपस्थितानुद्बोधक-
विधयापदज्ञानस्य हेतुतायाः दूषितत्वात्तदेवकरणयुज्यते न तु ज्ञायमानं
पदं। घरहृदवीणादिध्वनिधूमौनिकल्पितलिप्यादौ च पदत्वज्ञानेनापि ज्ञा-

उक्त्वा तंतरितेत्यर्थः। नान्वयबोध इति। गिर्यग्निमत्पदयो रव्यवधानाभावे
 नेतरूपासत्यभावादिति भावः। तात्पर्यं निर्वेति। तदर्थेति। जश्चेति। जश्च त
 प्रतीतीत्युच्यते। चरतत्वरूपतास्यार्थभावात्। वस्तुतोः। श्वेतात्पर्येपि भोजन
 प्रकरणेन लवणे तात्पर्यं भ्रमाज्जातेऽपि शाब्दभ्रमे सशाब्दाभास एव। य-
 स्मिन् शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायादिति भावः। वृत्त्या विनावृत्त्यसहायेन शब्दे
 न घटादिपदेन स्वसमवाय्याकाशोपस्थितौ सत्यामपि। एतेन पदार्थोपस्थि-
 त्यभावे कथं नान्वयबोधापात्तं परास्तं। नान्वयबोधो जन्यते इति। तद्गृहेपि
 सहकारिबाध्य इति शेषपूरणेन न्यायव्ययं। एतेन शब्दस्वतन्त्रप्रामा-
 ण्यशक्तिरहविलंबेन विलंबेन न स्यात्। अनुमानविधयः प्रामाण्यतुल्या

रिति

॥२

शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादित्याशयेनाह पदज्ञानमिति। आकांक्षेति। यद्य-
 प्याकांक्षाघटकस्वरूपयोग्यत्वांशो ज्ञात एवोपयुज्यते कथमन्यथाविपरी-
 तव्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वंमित्यादितो न्वयधीः तथापि विशेष्यांशस्य स्वरू-
 पत एवोपयोगादाकांक्षाचयोग्यता चासति श्रवता मर्यज्ञानं चेत्वेवद्वन्द्वः। ता-
 मर्यज्ञानानीति। अन्यथान्यपरादन्यान्यबोधोनस्यादिति शाब्दाभासा-
 छेदापत्तिरिति भावः॥ शाब्दबोधः पक्षे पृच्छितयोरर्थयोः समभिव्याहा-
 रगम्यतामर्यविषयान्वयबोधः। आकांक्षानिर्वृत्तिः स्वरूपयोग्यत्वे सती-
 ति। अजनितान्वयबोधकत्वमिति। तामर्याविषयान्वयबोधपक्षोपधा-
 यकत्वाभाव इत्यर्थः। तेनावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरमहावाक्यार्थबोधोदये

पिनक्षतिः। पुत्रेणेति। कस्यपुत्र इत्युत्थितोक्षयाप्रथमं राज्ञः पुत्रेण सहान्व-
 यबोधात्। तदुक्तं। यद्यदाकांक्षितं योग्यसंनिधानं प्रपद्यते। तेन तेना न्वि-
 तः स्वार्थः पदे रेवावगम्येत इति। एतेन जनितान्वयबोधदृशायमेवरा-
 ज्ञः पुरुषान्वयबोधः कुतो न भवतीति शंका परास्ता। योग्यतान्निर्वृत्तिः। बा-
 धके प्रमाविरहेऽप्येति। स्वपरसाधारणबाधः प्रमासामान्याभाव इत्यर्थः।
 स्वस्य बाधकप्रमाविरहेऽपि शाब्दप्रमानुदयात्परांतर्भावः। सामान्याभाव-
 बोधाय स्वांतर्भावः। तेन कस्यचिद्बाधप्रमाविरहेऽपि प्रमानुत्थादपि नक्षतिः।
 अतएव प्रमांतर्भावः। अन्यथा कस्यचिद्बाधप्रमेऽपि प्रमानस्यादिति।
 आसत्तिनिर्वृत्तिः। अव्यवधानेनेति। उपलक्षणे तृतीया। उद्दिष्टबोधान

३

श्वरे छायास्तीरिपिस्त्वात्त्रापि शक्तिरेवेति वाच्यानीरभिन्नतीरादिनिषेद्धी
 यविशेष्यताया गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेपि गंगा
 पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानंगीकारात्तानी
 रभिन्नगंगापदवाच्यत्वव्यवहाराभावादितितत्रलक्षणाभ्युपगमस्या
 वस्यकत्वात्। केचित्तु गोपदेन तद्वृत्तिगुणालक्ष्यते। सच भेदेनैव वाहीके
 न्वेतितथाच गुणपुरस्कृतागोणवृत्तिरतिरिक्तेवेति। तदुक्तं। अभिधेयाविना
 भूतप्रतीतिर्लक्षणाच्येति। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्देहेरिष्टातुगोणतेतिव
 दंतितन्मतं दूषयतीति लक्षणेवेति। समानविभक्तिकनामाथयोरभेदान्व
 यस्य व्युत्पन्नतया गुणिनिलक्षणायावक्तव्यत्वान्मुख्यार्थस्य गुणघटित

गोणीति२

३

गमनप्रकारकजनकतासंसर्गकशाब्दबोधत्वे कार्यतावच्छेदे जनकतासं
 सर्गघटना एवमग्रेपितसंबंधः फलप - - - हितजनकतारूपः अत
 एवगमनाद्यनिष्पन्नागच्छतीत्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः यत्रवाक्ये व्यापारा प
 दविवेति आख्यातस्यत्यनुषज्यते अन्यदीयगमनानुकूल - - - नोदना
 ॐ दिमतिगच्छतीत्यप्रयोगादिदिनाश्रयत्वपरिग्रहः यद्यपि वै - - - नियामक
 तया भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य कृतिसंसर्गस्य देवदत्तागच्छतीत्य
 त्रसंसर्गविधयाभानाभ्युपगमप्रतियोग्यभावान्वयानुत्पत्त्ययोगक्षेमा
 विति नियमागतस्य नगच्छतीत्यत्र कृतिसंबंधावच्छिन्नाभावभानस्या
 संभवेप्याश्रयत्वस्य संसर्गमयोदयाभानसंभवतितथापि धात्वर्थगम

एतत्रसंबंधइत्यसौगोणीत्यच्येततथाचकृमेनेवनिर्वाहान्नातिरिक्तेति
 भावः शकमिति शक्तिसहकारणार्थोपस्थापकमित्यर्थः नचकेवल्यो
 गिकस्यशतयाभावात्कथमेतदितिवाच्यं स्वस्यस्वघटकस्यवाशक्तेर्विव
 क्षितत्वात् अतएवनामचतुर्विधमित्येवोक्तमन्यत्र कथं तदप्यत्रत्य
 को पिरासः पाचैगच्छतीतिप्रयोगइतिचेत् पाकप्रयुक्तवृत्तिभागित्वेनलक्षण
 या तदुक्तमुक्तादन्येनरूपेणज्ञानेभवातेलक्षणेति योगिकमिति योगो
 वयवशक्तिसत्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः रूढमिति रूढिस्समुदायश
 क्तिसत्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः योगरूढमिति योगशब्दरूढिश्चता
 भ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपादकं परस्परसामानाधिकरण्यापन्नाभ्यामुभा

नाभि

भ्यामर्थप्रतिपादकमिति यावत्। यौगिकरूढमिति योगमात्रेणार्थप्रतिपादकं
यौगिकं। रूढिमात्रेणार्थप्रतिपादकं रूढं। यौगिकं च तत् रूढं चेति व्युत्पत्त्याप
रस्परवैयर्थ्यधिकरण्यं ~~प~~ पन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थद्वयप्रतिपादनयोग्यमि
त्यर्थः। पप्रत्वेन चेति। न च लक्षणा निश्चयेन प्रतीतेः। न च केवलयोगश
क्त्या कुमुदपि कुतो न प्रयोग इति वाच्यं। एकपदोपस्थितयोर्द्वयोर्द्वयस्य
न्ययबोधो वृत्त एवापरपदार्थान्वयबोधोपगमात् समानपदश्रुत्यपेक्षया
समाधानश्रुतेर्बलीयस्त्वात्। तदुक्तं। व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेष
परत्वादिति। व्यक्त्या विवेचनेनावयवशक्त्येतियावद्व्यतेर्यो ~~न~~ नैतिव
चनं संनिहितो बलवत्या समानाभिधाना ~~न~~ नैतिव श्रुत्या प्रतिपादितो
तेषां

विशेषो व्यावर्तकं अर्थान्तरं परस्मात्पर्यविषयो येषां तेषां भावस्तत्त्वमिति तस्या
र्थः। यौगिकमिति प्रकृतेः अर्थान्तरभेदस्य बोधेनानन्ययादिति भावः। जहत्स्वा
र्थेति। मुख्यवृत्तिधर्मणया लक्षणा सत्यर्थः। इयमेवलक्षणा लक्षणेत्यन्ये
रुच्यते। अजहत्स्वार्थेति। मुख्यलक्ष्यसाधारणधर्मणया लक्षणा सत्यर्थः। इ
यमेवोपादानलक्षणेत्यन्येरुच्यते। छत्रिण इत्यादि एकसाधनत्वेनोभयसा
धारणरूपेण द्वयोरप्युपस्थितत्वादित्याशयः। ग्रामकर्मकेति। ग्रामवृ
त्तिसंयोगानुकूलत्वर्थः। अर्थ इति। गमनेनैव वर्तमानत्वकृत्योरप्यन्येति।
संसर्गस्य मयोदाधात्वाख्यातविशेषसमभिव्यारहोस्य कार्यतावच्छे
दककारिघटना। यथा गमधातुप्रकृतिकारख्यातस्य कृतिविशेष्यक

नस्य नामार्थे भेदे नान्वयबोधाभ्युपगमे गमनं देवदत्त इत्यत्र तथा बोधाप
तिः। न चानुपूर्वविशेषज्ञानहेतुत्वस्य गमनं देवदत्त इति तथा बोधावारणा ल्य
यावश्यकत्वात् न दोष इति वाच्यं। गमधातोर्गमनाश्रयत्वलक्षणाग्रहदशा
यां गमनस्याश्रयत्वं संसर्गबोधासंभवात् प्रसिद्धस्याश्रयत्वप्रकारकबोध
स्यैव गमधातूत्तरारख्यात् तस्याश्रयत्वलक्षणाग्रहदशायामपि स्वीकृतुं मुचि
तत्वात् नोश्रयत्वं संसर्गः। गमधात्वर्थप्रकारकत्वाद् बोधे समानविशेष्यता
यात्तदुत्तरारख्यात्तजान्यापि स्थिते हेतुत्वादिति तथोक्तमिति ध्येयं। न चैवं व्या
रोक्तीर्तनमसंबद्धप्रलापः स्यादिति वाच्यं। यत्र धात्वर्थव्यापारकलापप्रवि
ष्टेयस्मिन्करणादिव्यापारविशेषे वस्तुतः स्वतंत्रकर्तृव्यापारानपेक्षत्वं सोक

६
योतिशयेन विवक्षितं तत्र रथोगच्छतीत्यादि तादृश व्यापाराश्रयत्वमेव क
र्तृत्वमिति तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वात् कृष्णव्या इति कर्मकर्तृक
तोप्ययमेव परिशीलितः पुंशः। दधि शब्द एव। कर्मत्वानर्थक्यं विभक्त्यप्र
कृतित्वेन गृह्यमाण दधि शब्द एवातेन दधि शब्दस्य प्रथमाद्यन्तत्वग्रहे
न दधि कर्मकर्तृदर्शना न्वयबोधसंगः। ननु तिङ् कवचनापस्थितौ
कत्वादेः कुत्रान्वयः। न तावत्प्रकृत्यर्थे एककर्तृकपाकद्वारेनेकत्वे तस्य
योगापत्तिरित्यत आह। एकवचनादीति। एकवचनात्वाद्यवच्छिन्न
याशक्त्या तिङ् कवचनादिनाप्यपस्थितमेकत्वं सर्वत्र प्रथमाद्यस
मभिव्याहारेऽपि प्रथमादिपदं उपस्थापयति। आरम्भात्तत्र चनाद्युपस्थिता

6

ना

न्ययबोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्यसंख्यापस्थितेरेव हेतुत्वं। अन्यथा चैत्रेण द
 शघट इत्यत्रानावश्यकव्याहारस्य तिङोसत्वेनैकत्वबोधानापत्तेरिति न
 तसंख्यापस्थितौ मानाभाव एवेति। चैत्रो मे त्रश्च गच्छत इत्यादौ द्विवचनादित
 त्वितार्थोपस्थापकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। देवदत्तेनेति। कर्मरख्यातेन कर्तुरनभि
 धानात्कर्तरितृतीयाभवति। कर्मणोभिधाने च न कर्मणि द्वितीया। न चारख्या
 तस्य कर्तृकर्मो नभिधायकत्वादिति प्रसंग इति वाच्यं। अनभिहित इत्यस्या
 नभिहितसंख्याक इत्यर्थकतया कर्तृकर्मैव विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्द
 बोधाननुकूलत्वस्यानभिधानपदार्थत्वात्। तथा च कर्तृविशेष्यकसंख्या
 प्रकारकशाब्दबोधाननुकूलरख्यातसंभिव्याहृतकर्तृपदात्तृतीया। एवं कर्मवि

6

शेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलरख्यातसंभिव्याहृतक
 र्मपदाद्वितीयेति पर्यवसितो नुशासनार्थः। वस्तुतस्तु। आख्यातेन कर्तृकर्मत्वा
 नभिधाने तृतीयाद्वितीयेस्त इत्यत्रैवानुशासनतात्पर्यमिति क्रजः पंथाः। एते
 न प्रथमांतकर्मैर्ते समभिव्याहृतयोः कर्तृकर्मरख्यातयोरेव निरुक्तशाब्दबो
 धानुकूलत्वेन तृतीयाद्वितीयांतकर्तृकर्मसमभिव्याहृतयोरित्येतत्त्ववैत्रेण
 पचतितुलंपच्यते इत्यत्र यो गासाधुत्वं न तदनुशासनपुलमित्यपास्तं। अत्र
 द्वे बोध्यं। व्यापारमात्रं धात्वर्थः। कर्त्रारख्यातसमभिव्याहारे द्वितीयायाः फल
 मर्थः। कर्मरख्यातसमभिव्याहारे कर्तृत्वमिव तृतीयाः फलान्वितव्यापारवा
 चकत्वं हि स कर्मकत्वं। संयोगविभागादिफलविशेषस्तु गमित्यजिप्रभृतिधा

धातुविशेषसमभिव्याहारगम्यइतिनकोपिदोषइति। नचैवंकर्मप्रत्ययासम
भिव्याहारेत्यागादितात्पर्येणगमनादिपदंब्युत्पन्ना अपिप्रयुंजीरन्निति
वाच्या। तत्रतत्रस्फलावच्छिन्नेव्यापारेत्वागमनादिपदस्यानादितात्पर्यमू
लनिस्तुलक्षणाभ्युपगमादिक्। यत्तुपरस्ममेवेतत्त्वमपिद्वितीयार्थः। अ
न्यथाग्रामंगगच्छतीतिवत्स्वंगच्छतीतिप्रयोगापत्तेरिति। तन्नापदार्थैकदे
शभेदेप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वसंबंधेनान्वयो
पगमेपिमल्लोमल्लुगच्छतीतिवाक्यस्याप्राभाण्यतापत्तेः। मल्लेमल्लत्वाव
च्छिन्नभेदाभावात्। मल्लत्वेनभासमानस्यतद्व्यतिक्त्वावच्छिन्नाप्रतियोगितातु
नसंबंधः मानाभावात्। अभावप्रत्ययोहियद्विशिष्टप्रतियोगिनभवगम्यते ६

३ हेतुत्वातिडेकवचनज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन * ३

च पितमेकत्वादिनामप्रकृतिकस्मवेकावचनादीनामप्यर्थइतिधियोजिन्वयंनिततो
न्ययधीः। अयंभावः। एकवत्त्वेनैकत्वशक्तावपिघटेएकत्वान्वयबोधेघटपदोत्तर
प्रथमादिज्ञानजन्यैकत्वोपस्थितित्वेनस्वतंत्रहेतुत्वेमानाभावाच्च। प्रथमाद्यस
समभिव्याहारतथापस्थितिरावश्यक। तथाचप्रथमातपदोपस्थाप्यएवोन्व तस्या
यइति। यद्वाननुस्मृतिरुभ्यामुपस्थितयोरैकत्वयोः कुत्रान्वयइत्यत आह। प्र
थमादिपदमिति। प्रथमादिपदमेवसर्वत्रान्वयबोधेएकत्वादिवैकमर्थमुपस्था
पयतिननुकुत्रापितिडेकवचनादि। किंतर्हि। तिडेकवचनस्यासावर्थएवे
त्याशंकापरिहरति। एकवचनादीति। तिडेकवचनरूपितैकवचनत्वाद्यव
च्छिन्नप्रत्येकशक्तिसाध्योपस्थितियोग्यमपीत्यर्थः। अयंभावः। घटेसंख्या

९
 जनकत्वं संसर्गः। न च विभागोपादानत्वमिति शङ्क्यं। धातुवृत्तिग्रहविशेषान्वयिनो वि-
 भागस्येवापादानत्वरूपत्वात्। वृक्षात्पततीत्यादौ तथा दृष्टत्वात्। दुह्यते क्षीरमित्यादौ गो-
 णकर्मसमभिव्याहारे क्षरणश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्यात्मनेपदेन बोधनेप्येक-
 दोभयकर्मत्वबोधनस्यानुपपदवत्कव्यनुशासनाव्युत्पन्नत्वात्। न दुह्यते क्षीराणि
 गौरित्यादयः प्रयोगाः। एवं च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीरा-
 न्वितद्वितीयार्थरतित्वान्वयाद्गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूल-
 व्यापारकृतेति शाब्दबोधः। दुह्यते गौः क्षीरमित्यत्र क्षरणजन्यविभागाश्च
 यत्त्वं गवादिनिष्ठमाख्यातार्थः। प्रधाने दुहादीनामिनुशासनात्। क्षीरवृत्तित्वस्य
 धात्वर्थक्षरणएवान्वयः। आख्यातार्थे च क्षरणधात्वर्थव्यापारान्वयः। तथा च क्षीर-

त्य

९

तस्यैव तत्तावच्छेदकत्वमपीति नियमात्। प्रकृत्यर्थान्वितफलस्य जनकत्वस्वा
श्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेनैव क्रियायामन्वयोपगमेन
वचोक्तप्रयोगवारणात्। स्ववृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयस्वपदार्थतद्व्यतिनि
ष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वनिष्ठक्रियायामसंभवात्। गां दोग्धिप-
य इत्यत्र गवादिपदोत्तरद्वितीयातूकादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति। कारकाधिका
रीयेणाकथितं चेति सूत्रेण तत्र तद्विधानात्। उक्तापादनत्वादिभिन्नधातु
प्रतिपाद्यान्वयियुद्धर्मोत्तरं तदवल्लिं नं कर्म इति तदर्थः। गवांपयोदोग्धी
त्यादौ पयसो गांसंबंधविवक्षायां द्वितीयावारणाय धातुप्रतिपाद्यान्वयी
ति। तत्र क्षरणानुकूलव्यापारोद्गृहेरर्थः। क्षरणान्वयीविभागो द्वितीयायाः।

१०

ति

नवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयस्यैव गौणकर्मत्वात्। अजाग्रामं मयतीत्यादौ कर्तृत्वनि ३
 र्वाहको व्यापारेण निजार्थः। निजं तस्यापि धातुत्वेन यथा कृत् फलत्वात् अजायाः क
 र्मत्वा तथा च अजावृत्तियद्वा मकर्मक गमनं कर्तृत्वं तं निर्वोहक व्यापारवोदेव दत्त इति
 शाब्दबोधः। पाचयत्योदनं सहायमित्यादयोऽपि प्रयोगाः साधवोऽव। कथमन्यथाऽजि
 ग्रहत्वं जनको धनुस्तदित्यादि। परंतु पाकविशेषणतया सहायककर्तृत्वस्य विवक्षायां
 पाचयत्योदनं सहायेनेत्यपि प्रयोगः। न चैवं चैत्रं मैत्रं भिद्यकर्तृक पाककर्तृ मैत्रमात्रं
 प्रयोजयति यद्वा दत्ते चैव पाचयतीति हे प्रयोगात् पतिरिति वाच्यं। पाकविशेषण
 कृतेः पाकपारतंत्र्येण निजार्थकृतौ अभिदान्वययोगमात्र। ददद्वा जयाग्रामं गमयतीत्या
 दयोनुरूप प्रयोगाः। गत्याद्यर्थक धातुयोगे कर्तृप्रत्यया साधुताया गतिबुद्धीत्यादिसूत्रे
 ण बोधनात् न चैवं ह क्रैरन्यतरस्यामिति सूत्रेण प्रणयनानर्थक्यमिति वाच्यं। १०

व्यवस्थितविकल्पस्योत्तरीत्या संभवे चैकिकविकल्पार्थमेव तत्प्रणयनादित्यन्यत्र
 विस्तरः। तच्च कर्मत्रिविधं। प्राप्यं प्रकृतिविकृती च। तत्र प्राप्यं कर्मक्रियाजन्य फ
 लशालि। यथा गम्यादेर्गोमादि। यथा वाक्तादेर्विषयः। क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्विकृति
 रूपं। यथा पाकादेरोदनादि। यथा वाक्तेर्मौल्यादि कटादि च प्रथमे तंडुलादिस्त
 पं पूर्वइव्यं विनाशे बोधनादेर्निर्वर्तनं। द्वितीये पुष्पादिरूपं पूर्वइव्यं भविनाश्यापित
 त्रसंदर्भादिविशेषणनिष्पादनेन विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तनं। तृतीये च काशा
 दिरूपं पूर्वधर्मिणमविनाशयतत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनं क्रियया। ईदृशं च
 विकृतिर्कर्मप्रकृतेरसमभिव्याहारखले निर्वर्त्यमुच्यते। यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पा
 द्यते यत्तन्निर्वर्त्यमिति न्युत्पत्त्या तंडुलानोदनं पचतीति प्रकृतिसमभिव्याहारेऽपि नि
 र्वर्त्यतो नास्त्येव तथापि तच्चावृत्तमेव परिभाषिकं निर्वर्त्यत्वं। तदुक्तमभियुक्तेः। स

तीवाविद्यमानावाप्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते इति।
 यस्य विकृतिकर्मणो नाश्रियते न प्रयुज्यते इति तस्यार्थः। एवं च तत्र तत्र प्रकृतिसं
 भविष्यादौ आदनादविकार्यकर्मण्येवांतर्भावः। तदुक्तं। तं निर्वर्त्ये विकार्यतुद्वेधा
 कर्मव्यवस्थितं। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्। किंचिद्गुणांतरोस
 त्यासुवर्णादिविकारवदिति। तत्र च काष्ठादिचभस्मवत्तद्वदित्यर्थः। एवमन्यत्रा
 पि। अन्यथा काष्ठसुवर्णादे निर्वर्त्यादिव विकार्याभ्यां च भेदेतुरीयतापत्तेः। प्रवृ
 त्तिविकृत्योर्विकार्यपदेनैकाव्युत्पत्त्या बोधनासंभवादुभयसाधारणरूपावच्छिं
 ने विकार्यपदमपि पारिभाषिकमवतत्तु प्रकृतिरूपं कर्म पूर्वभावविशिष्टस्य य
 स्य सात्त्विकरूपाविकारो वस्तुतस्तन्निष्पत्तये निर्वर्त्यते। यथा पाकोदस्तंडुलादि। ११
 यथावाहतेः पुष्पकाशादि। तत्र प्रथमे तंडुलादेर्नाशादेवास्तत्त्वं उत्तरत्रका

निष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रययोगैरिति शाब्दबोधः। अजो-
 ग्रामन्तयतीत्यत्र संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो नयत्यर्थः। संयोगरूपपूला
 श्रयत्वं ग्रामादेर्गौणिकर्मत्वं संयोगानुकूलक्रियारूपपूलाश्रयत्वाच्च। अजदिर्मुख्यं
 कर्मत्वं। तदेव चाजाग्रामन्तयत इति कर्मो रव्यातेन बोध्यते। प्रधानकर्मणो रव्येलादी
 नाहुर्द्विकर्मणामित्यनुशासनात् इति। नाजाग्रामानीयत इति प्रयोग इति। तथा च ग्रा
 मवृत्तियः संयोगस्तदनुकूलाया जावृत्तिक्रिया तदनुकूलव्यापारवान्देवदत्त इति शा
 ब्दबोधः। कर्मप्रत्ययेन देवदत्तवृत्तिरुक्तिजान्यो यो यथोक्तव्यापारस्तज्जन्ययथोक्त
 क्रियावस्तुत्यजेति शाब्दबोधरीतिः। अथेवं भूमिपणे पतति मिश्रतुल्यादि प्रयोगा
 पत्तिः। अधः संयोगानुकूलक्रियायाः पतत्यर्थतया गतिसंयोगानुकूलक्रियानुकू
 लव्यापारस्य ऊहोत्यर्थतया भूम्यग्न्यादेर्गौणिकर्मत्वानापायादिति चेत् आश्रया

एया

ऊहेती

ओद नोत्पादकः पाकस्तदनुकूलकृतिमानिति शास्त्रबोधः। प्रकृतिविकृतिभाव
 स्थले कर्मरव्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्यायते। काष्ठानि भस्मराशिः क्रि तेन
 यते इत्यादौ आख्यातार्थविचकविशेष्यकाष्ठादिवाचकपदसमानवचन
 तुमाख्यातस्य नतु निर्वर्त्यभस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानविकार
 चनता भावनान्वयिनिसंख्यान्वयनियमात्। अथैवं निर्वर्त्यकर्मवाचकप
 दात्प्रथमानस्यातत्कर्मत्वस्यानभिधानेन द्वितीयाप्रसंगात्। न चोभयकर्मत्व
 मेवलकारेणाभिधीयते। प्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादि
 रूपद्विकर्मोक्तोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैव कर्मद्वयानभिधायकत्वनियमात्। प्रकृत्युक्त
 द्वयस्यैव तुल्यत्वात्। इत्थं च आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसंगस्त

राकुसुमादेः सत्तेपिकटसंदर्भादिविरहस्तप पूर्वभावसत्वेन तद्विशेषस्यासत्त्वं
कटस्यसंदर्भविशेषादश्वक्रियया निर्वहति। इत्थंचतंडुलानोदनं पचतीत्यादौ
प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायानाराकत्वमर्थस्तंडुलाद्यन्वितं नाराकत्वं च पाकेऽन्वे
ति। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वमर्थः। ओदनाद्यन्वितस्य तस्य ना
राकत्वविशिष्टेऽन्वयः। नाराचोत्पत्तेः प्रयोजकत्वं मुद्देन यतावच्छेदकविधेयभा
वमहिम्नानियमनोभासते। तेन पाकस्य तंडुलारंभकसंयोगनाराजनकत्वे
पिसंयोगमोदनं पचतीति प्रयोगः। तंडुलारंभकसंयोगनारास्योदनोत्पत्तौ तं
डुलनारा नान्यथा सिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु निवर्त्य कर्मासमभिव्याहारं तंडुलं पच
तीति वत्संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाराद्वारानाराकत्वमेव द्विती
यार्थो वक्तव्य इत्यलं। प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेन। तथा च तंडुलनाराकोय

तकतानुपपत्तेश्च। काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिभावाभावादिति चेन्मेवं। लका
रणानभिधानेपि विकृति कर्मस्यैव धात्वर्थे प्रकृत्यर्थसंज्ञायाभ्युपगमेने
वज्रथमायाः साधुत्वात्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायाभेदो
तीयाद्यवसरात्। तथाच भस्मोत्पादकचैत्रवृत्तिरुक्तिप्रयोज्यनाशप्रतियोगी
निर्णोकोनीतिशाब्दबोधः। एवमेवैकत्वावच्छिन्नत्वेऽभयत्वावच्छिन्नस्याभेदे
नारोपस्थलीयेवाक्येऽपि विशेष्यस्यैकादिपदार्थस्याख्यातार्थविशेष्यत्वान्व
यवि। विशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमारख्यातस्य। उभयत्वावच्छिन्नैर्चैका
रोपस्थलीयवाक्ये तु द्वौ वैको जायेत इत्येव साधु। कथं तर्हि जमानितत्वेनैका नि २३
यशायुगं द्विफलवद्वाश्विकुराः शिरस्त्रितमिति चेत्तत्रायशो द्वयस्य वास्तव

स्य

गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतिर्विकृतेर्न हीत्यनुज्ञानसिद्धस्य विकृ-
तिसंख्या संख्या न्ययबुद्धिं प्रतिप्रकृतिसंख्या न्ययपरत्वेनागृह्यमाणारख्या
तजन्योपस्थितेः कारणत्वं कल्पनया निरसनीयः। युक्तं चैतत्तत्कथमन्य
थाभिस्मीभवंति काष्ठानीत्यादीति वाच्यं। घटपटौ दृश्येते इत्यत्र द्वित्वस्य
बोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकस्य परिचयेन विकारविकारिणो द्वयोरारब्धा
तार्थविशेष्यत्वे वाक्यभेदापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तथा सत्येकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं
क्रियते भस्मक्रियते इत्येतावद्वाक्यप्रयोगस्यापत्तेः। समूहात्वं बोधजनन
कत्वा विशेषात्। काष्ठं नाशयते भस्मक्रियते इति वाक्यजबोधस्यैव काष्ठं भस्म-
क्रियते इति वाक्यजबोधस्यापि काष्ठस्य विकृतिर्भस्मान्यस्यैवेति संशयनिव

परंपरायाः स्रवणोक्तपर्यवसायित्वे एव सिषाधयिधितस्य सवर्णानित्यत्वे सिद्धेः। स्य
तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टकिंचिदाकृतिविशिष्टसवर्णस्य कुंडलादिप्रकृतेरप्यपरनिर्दि
ष्टापराकृतिविशिष्टस्य तस्य विहृतित्वमेवात्र भवतो महाभाष्यकृतो भिन्नत
मित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यास्तां। तद्यथा स्थितमेवेति। कथं तर्हि किंचि
दुणांतरोत्पत्त्या स्रवणोदिविकारदित्यादिस्रवर्णस्य प्रकृतित्वानिर्णयेन प्रक
तकर्मसंज्ञादिति चेत् अवयवावयवविसाधारणसवर्णत्वजातेस्तु प्रकृतित्वप्र
योजकत्वात्। अतएव स्रवर्णपिंडी भवतीति प्रयुजाना एव पिंडः स्रवर्णो भवतीति १४
तिन प्रयुजत इत्यास्तां तावदितिवयं ब्रूमः। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचित्तया प्रक

त्वेनचिकुरफलद्वयस्यराज्ञारोप्यत्वेनचकवेरुत्प्रेक्षितत्वात् आख्यातार्थः
विशेष्यत्वान्वयविशेष्यत्वेनायशोर्युगस्यैवविवक्षितत्वात्। यत्तुपुनरावृत्तः
सवर्णपिंडः पुनरपरयाकृत्यायुक्तः खदिरांगारसवर्णकंडुलेभवतइतिमहा
भाष्यविरोध - - - - - ध्यते। तत्रवदंति। खदिरांगारसवर्णेइतिहिविशेषणंकु
डलयोः प्रकृतित्वंगमयतिसिद्धायाविकृतेः पाकानपेक्षणात्। पुनरपरयाकृत्या
युक्तइतिचविशेषणंसुवर्णपिंडस्यविकृतित्वंगमयति। आकृत्यंतरयोगस्यप्रकृ
तित्वाप्रयोजकत्वात्। युज्यतेचैतत्। मृत्तिकेत्येवसत्यमिति वत्संहतिमुखेनपुन
रावृत्तइतिविशेषणेनापिसवर्णपिंडस्यविकृतित्वंगम्यते। सुवर्णोपक्रांताकृति

१५

मपीति। अपि नाऽनुपदोक्तमविष्यत्वपरिग्रहः। अद्यतनच --- तनमद्यप्यर्थश्चा
 तीतानागतरात्र्योरत्याद्ययामद्वयोपेतमध्यमे हस्तदन्यच्चानद्यतनत्वं तत्संबंधो बो
 ध्यः। तच्च द्विविधं। भूतं भविष्यं च। तयोर्भविष्यदनद्यतनत्वं लुटोर्थः। भूतानद्यत्येत
 नत्वं लङ्लिटोरिति बोध्यं। भूतत्वस्योत्पत्त्यघटितत्वेऽपि स्वातंत्र्येणाप्युत्पत्तिरर्थो
 वाच्यः। अन्यथा घटादेर्वर्तमानत्वेऽपि अभूदिति प्रत्ययानापत्तेरित्याह। उत्पत्तिर्भू
 तत्वं चेति। अतीतत्वं चार्थ इति। अत्रापि च शब्देनोत्पत्तिः समुच्चीयते। एवमग्रे
 पीत्याह। तदन्वय इति। अतीतत्वान्वय इत्यर्थः। ननु परोक्षस्यापि। अव्यावर्तकत्वा त्व
 त्परंतु व्यापारे परोक्षव्यापारे व्यावर्तनसद्भावात्। कथं तर्हि व्याप्तेने किरणाव
 लीमुदयते इत्यादि। पारोक्ष्यविवक्षया भाविकालंकारन्यायेन भूतार्थसाक्षात् १५
 कार --- वर्णनप्रधानेऽध्यास्तसर्वतुस्करवामयोऽध्यामित्यादौ पारोक्ष्याविवक्षये

तमनुसरामः। फलाभावाद्वात्तर्थाव्यापारस्य फलाकांक्षाविरहात्। आत्मनेपदार्थः
प्रागुक्तं फलं। न भासतेऽकर्मकेभ्योभावे प्रत्ययस्य विधानादिति भावः। भविष्यत्त्व
मिति। उत्पत्यंतर्भावाच्च। श्वोगंतर्त्यद्यगमिष्यतीति नधीः। यत्र चोत्पत्तिर्धातुना प्र
त्यायते तत्समभिव्याहृतप्रत्ययार्थे तु न तस्य अंतर्भावः। इदं तु बोध्यं। इहाद्यघ
टो भविष्यतीत्यादाविहेति देशविशेषोपिता दृशेत्पत्तेरधिकरणत्वेन प्रतीयते न
तु प्रागभावस्य। तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकप्रागभा
ववत्पितत्र कपाले इह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगात्। देशविशेषस्य काल
विशेषस्य चोत्पत्तिमत्यन्वये तु प्रागणेश्वः समुत्पद्यमाने परश्च आगमिष्यति गवि
भवने परश्चो भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगः इति। व्याख्याततत्त्वमेतत्। अनद्यतनत्वं

चषक०
१६

हनाद्याद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिसंभवात्। प्रवृत्तिं प्रवृत्तिसा ति
ध्यत्वस्यज्ञाने हेतुत्वं निर्विवादमिति सूचयितुं पृथगुक्तिः। बलवदिति। इष्टोत्प
त्तिनांतरीयकदुखातिरिक्तदुःखाजनकत्वेत्यर्थः। न च सार्वमानत्रजनकर्मणि।
तादृशदुखमप्रे सिद्धमिति वाच्यं। कष्टकर्मैति न्यायेन तादृशकर्मसिद्धेः। इष्टो
त्पत्त्यनांतरीयकदुखाजनकत्वं वा विध्यर्थो वाच्य इति न काप्यनुपपत्तिः। अनिष्टज
नकृताज्ञानप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेरिति निष्टजनकत्वस्यज्ञानेतुत्वं स विवादमि
त्याविष्कर्तुं भित्तरोपसजनतयास्य निर्देशः। स्थेनस्त्वदृष्टद्वारा। निष्टजनकोनसा
क्षात्। किं वा रवङ्गाभिधातेनान्यथा सिद्ध एवेत्यन्यत्र विस्तरप्रशतिनतत्र विध्यर्थवा
देः। इष्टेति। न च साध्यत्वसाधनत्वे फलोपधानात्मकमिथो विरुद्धे कथमेकत्रैकदा

१६

व। पूर्ववल्लुडः र्थभूतत्वस्येवाल्लुडेन दत्तनत्वमिति। कथं तर्हि न ह्यसंभूतानि
रभूजुणाऽदुत इति। ल्लुडेन दत्तनत्वानर्थकल्लुडेबाधप्रसंगादिति चेत्। अ
नद्यतेप्येतदर्थो विवक्षया ल्लुडेऽनवसरे ल्लुडः प्रसंगात्। विधि लिङः इति। ल्लुट
इत्यपि बोध्यं। विधेः प्रवर्तकत्वानुरोधेन प्रवर्तकज्ञानविषयार्थकत्वं भावये
क। सच त्रिविधः। प्राणपंचकसंचारसविधान्भोजने चेत्यवदनादिषु प्रवृत्त्यद
र्शनादित्याह। कृत्तिसाध्यत्व इति इच्छारूपयागस्य कृत्यसाध्यत्वोपेतदनुकूल
स्य हविःसं हविःसंपादनरूपव्यापारस्य कृत्तिसाध्यत्वात् तत्र कृत्तिसाध्यत्वं बो
ध्यं। कृत्तिसाध्यत्वोपवृत्तिरूपान्तिनप्राणपंचकसंचारे जीवनेन नियतसाध्यत्वग्र
हेपिन प्रवृत्त्यापत्तेः। नचोपादानप्रत्यक्षाभावादेवनापत्तिरिति बोध्यं। प्राणव

चिदुपस्थितावुपादानसंनिकर्षे च जायमानमुपादानप्रत्यक्षं तत्रितयोपनीत
 भानात्मकं भवति। लोके क्व वाक्यांतरादपेवंग्रहे संभवत्यपि अत्रामाण्यशंका
 कलंकितत्वाच्च बकुवितव्ययाऽयाससाध्ये कर्मणि निष्कंपप्रवृत्तिरिति विध्या
 दरः। न चेष्टतावच्छेदकरूपेणैषानुपस्थितौ कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यं। इष्टताव
 छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्भावाच्चिन्नेष्वेकशतयुगमात्रं। न चैवमिष्ट
 तावच्छेदकरूपेण त्वेन स्वर्गत्वादीनां शाब्दबोधे भानापत्तिरिति वाच्यं। तस्य
 दजन्यबोधविषयत्वेन शक्त्या विषयत्वस्यैवोपलक्षणपदार्थत्वात्। तथा
 शक्तिविषयत्वं तु विशेषणत्वमित्यवधेयं। ननु गंगास्नानजन्यस्वर्गव्य- १७
 भिचारेण कथं स्वर्गसाधनत्वं यागे ग्राह्यमिति चेत् तद्वस्तुतः स्वर्गत्वाभयं किंचिच्च

द्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव प्रथममवगम्यते। किंवा याग
 कालानुंतरकालावृत्तित्वमेव स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति। अतएव सा
 ध्ये एकत्वं विध्यर्थ इति वदति। अनन्यथा सिद्धत्वं तु प्रवृत्तितात्पर्यकंग्रहादु त्व
 त्तरकालगम्यमित्यन्यत्र विस्तरः। आशिषिलिङ् लोटविद्येकयोगानि
 दिष्टत्वादेकोत्थैव तयोरर्थदर्शयति। आशीर् लङ् लोटोरिति। मदिच्छावि
 षयानयनेति। वक्त्रिच्छाविषयमात्रं न संबधः। स्वविषयकृतिजन्यत्वमपि
 तेनान्यकर्तृकानयनगोचरेच्छायां नान्यत्रैतथाप्रयोग इति बोध्यं। व्या
 प्यक्रिययेति। आपाद्यत्वमापादकत्वं च लङ्। र्थयोग्यतावशां क्रिययोरत्रा
 न्वयः। तथा च हेतुमद्भावः। क्रियाया अनिष्पत्तिश्चावगम्यते। इत्थंच। सुवृष्टि

श्वेदभविष्यत्सुभिक्षमभविष्यदित्यत्रसुवृष्टिनिष्ठापादकृतानिरूपितापाद्य
 ताश्रयोत्पत्तिमत्सुभिक्षमिचन्यबोधः। ननुप्रकृतेभविष्यत्त्वमिव सिध्यं
 ति। कर्मसमहत्त्वपियनियोज्यासंभावनागुणमवेहितमीश्वराणां। किंवा
 भविष्यदरुणस्तमसां विभेत्तातंचेतसहस्रकिरणोधुरिनाकरिष्यदित्यत्रभूत
 त्वमपिलिङ्गाप्रत्याय्यतइति। तदुभयलृड-थोवाच्यः। तथाचैकत्रैकदोभय
 बोधांगीकारेविरोधेनन्यतरबोधेनियामकभावइत्यतआह। तात्पर्यवशा
 दिति। तच्चतात्पर्यसिध्यंतीत्यादेभूतार्थसमर्थार्थे। समर्थकभावात्सुवृष्टि
 रित्यादौकलोप्रवृत्तेर्द्वैतइतिभविष्यप्रस्तावनादितोवम्यतइतिबो
 ध्यं। कर्तुरिच्छेति। इच्छामात्रंसनोर्थः। तत्रस्वविरोध्यवत्स्वसमानक

१८

यात्वे इतिवाच्यं। एककालीनकृतिसाध्यत्वेषसाधनयोर्ज्ञानस्यहेतुत्वं
 त गीकारात्किंतुनिर्विशेष्योरेवाअत्रेदंबोध्यं। द्वेषविषयतावच्छेदक
 त्वेनोपलक्षितनरकत्वरोगत्वभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटेएकशतकप
 गमाच्छाकंनभुंजीतेनैकःपर्वतमारोहेदित्यादीनामपिप्रामाण्यनिर्वा
 हः। एतेनबलवदनिष्ठाजनकत्वंनलौकिकइत्यपास्तानकलंजंभक्ष विध्यर्थ
 येदितिवच्छाकंनभुंजीतेत्यस्याप्रामाण्यापत्तेस्तुल्यत्वाद्वक्षतिचा
 धिकमुपदिष्टादिति। इष्टसाधनयागकइति। यथोक्तयागानुकूल
 कृतिमानित्यर्थः। विधितस्त्रयाणामदीयत्वेदानीतनत्वयोश्चकथं

प्रत्याप्यते उपस्थाप्यते। तत्र हेतुत्वेमाह। आख्यातस्येति। यड इत्यादाव
प्ययमेव हेतुरेतद् दूष्यान्यलभ्यं वेत्यन्यदेतत्। ननु तत्समानकालीनध्वं
सप्रतियोगिनिकर्तृत्वं तत्समानकालीनत्वमत आह। तदानीं तत्त्वं चेति।
स्मृत्कालं वक्तुर्विवक्षाविषयं संनिहितेति। समभिव्याहृतधातुप्र
तिपाद्यक्रिवधिकमित्यर्थः। ननु जातो घटवै इति वदुत्यन्यो घटध्वंस इ
ति प्रत्यक्षबलेन नाशेति रिच्यतां। ननु प्रागभावः। इहे दानीं घटप्रा
गभाव इति प्रत्यक्षा सिद्धेः। नचैवं घटोत्पत्तिकाले पि घटोत्पादकसाम- १९
ग्रीसत्वात्पुनर्घटोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। सामग्रीसत्त्वस्य कार्यसत्तैव

तत्त्वोभयसंबन्धेनैव प्रकृत्यर्थान्वयापरकीयपटनगोचरे छावतिपिपट्टिषु
तीतिनप्रयोगइति सूचनायकर्तुं लेखः। मुख्यार्थस्तथा विधानुकूलत्वस्य
बाधातुगोणार्थपरतोद्वयति। सन्तुतरेति। सविषयकेति। सविषयकं ज्ञा
नाद्यर्थोयस्याः साक्षेषु कञ्चादिः प्रकृतिर्यस्य तस्याख्यातस्येत्यर्थः। कृम
त्वादिति। यथा चैतत्तथापपादितमधस्तात्। तत्त्वं चेति। पौनःपुन्यं चेत्यर्थः। त
दानीतनं प्रकृत्यर्थसजातीयं यच्चक्रियांतरतच्छसकालीनवर्तमानपाकवि
षयककृतिमानिति चैत्रः पापच्यतइति वाक्याधीनो न्वयबोधः। यदुर्थं तत्र
विवेचयति। पापच्यतइति ह्यस्तनं पाकं न दानीतनं न्वयागमादाय। पाप
च्यतइति प्रयोगवारणाय तदानीतनत्वं सजात्यं च क्रियांतरविशेषणं। प्रत्या

चषक

आहातदुत्पत्तीति। गमनप्रागभावावच्छिन्नेति। इदमुपलक्षणं। गमनोत्पत्तिका
लीनध्वंसेप्रतियोगीत्यपि बोध्यं। ननु आख्यातन्यायेन कृतोपि कृतिरेवार्थोस्तु
किं कर्त्रर्थकत्वेनेत्यत आह। समानविभक्तीति। कृतत्वाप्रत्ययस्य अभेदेना
भेदान्वयसाक्षात्त्वेन धर्मिवाचकत्वाद्भिन्ना कृतावश्यंभावात्। अयं भावः।
भुक्त्वाचैत्रो ब्रजतीत्यत्र प्रथमांतचैत्रपदार्थे प्रथमांत क्वांतार्थस्याभेदान्व
योनुभवसिद्धः। स च कर्त्रर्थकत्वं विनानोपपद्यत इति। नात्र समानविभक्तिक
मित्यनुशयानोऽभेदान्वये विरुद्धविभविभक्तिरिति स्यैव तत्र तायावश्य २०
माणतया प्रकृतेन साक्षात्तैवेत्याशयेनाह। अव्ययत्वेनेति। लोपादर्शनात्

व्यापिकानतूत्पत्तेरप्यत्रांतर्भावइत्यतश्चाहभ्युपगमात्। समवायेनद्रव्यस्यप्रति
बंधकत्वात्। यत्तुस्वानधिकरणेषुतंतुषुपटोत्पत्तिवारणायबहूनांतंतूनां प्रातिस्विकरू
पेणहेतुत्वोपेक्षयाप्रागभावस्यतथात्वेलाघवं। नचद्वित्रितंतुषुसंयुक्तेषुसहस्र
तंतुकपटोत्पत्तिवारणायचरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनहेत्ववश्यंवाच्ये। तदभावा
देवस्वानधिकरणेष्वपितदापत्तिवारणमितिवाच्यं। तथापिचरमसंयोगस्यसमवा
येनपटंप्रतिकारणत्वेतत्तंतरेतदभावेपिपटोत्पत्त्याव्यभिचारपत्त्याकालिकसंबंधे
नतथात्ववाच्यं। तथाचस्वानधिकरणेपिकालिकेनतत्सत्तयापटोत्पत्तिवारणासं
भवादिति। तन्ना। एवमप्यस्तुकश्चनातिरिक्तःपदार्थस्तथापितस्य - अतियोगिकत्वा
सिध्यातस्येतिषष्ठमार्थासिद्धहेतुहेतुमद्भावस्यकाचित्कत्वाच्चसर्वसाधारण्यः

विशेषणे हीति। सविशेषणे हि विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतः सति वि
शेष्ये बाधे इति न्यायादित्यर्थः। शिरवीध्वस्तः शिरवीन नित्य इत्यादौ ध्वं
सप्रतियोगित्व नित्यत्वाभावो विशेषणे शिरवायाम न्वितो न विशेष्ये ध
र्मिणि बाधात्। तथा प्रकृतौ पीति भावः। पच न्य च मान इत्यादौ शतृशा
नचोः समान विभक्तिस्तुतेरभेदान्वयसाक्षात्त्वस्या प्रथमा समानाधि
करणे इत्यनुशासनेन निषिद्धत्वाद् द्विवा न्व कत्वे मानाभाव इत्यत आ
ह। प्रकृतौ ति। शतृशानचो रित्यस्यार्थ इत्यग्निमेणान्वयः। तथा च सन् २९
ब्राह्मण इत्यदौ प्रयोगदर्शनेन तादृश निषेधस्योत्सर्गिकत्वात् तत्र गच्छजं

थाचविभक्त्यनुसंधानं विभैवाव्ययस्यैव न्वयबोधकत्वमित्याशयः। ननु पूर्वकालस्य व्य-
वहितस्य कार्यत्वे भुक्कालप्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः। अव्यवहितस्य तथात्वे प्र-
वृत्तिर्न नष्टत्वाः। अस्मिन् नष्टे समागत इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह। काल इति।
तात्पर्यवशाद् द्विच्छानुरोधात्। इच्छावानिति। नन्वेवं भोक्तुमिच्छतीत्यत्रोद्देश्यता
वच्छेदकविधेययोरेक्येन शब्दबोधानुपपत्तिरत आह। कर्तरिलक्षणेति। नन्वेवम-
पि कर्तुः सिद्धतयोक्तप्रयोगानुपपत्तिः सिद्धे इच्छाविरहादत आह। भोजन-
कर्तारमात्मानमिति। कर्तुः सिद्धत्वेपि कर्तारसिद्धत्वादिति भावः। इच्छान्व-
ययोग्यस्य कर्तुः सिद्धता न यन्नवारितैवेत्याशंक्याशयं प्रकटयति। स

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्जुनसंवा
दः । अथ कुरुक्षेत्रे युद्धम् । द्रुपद उवाच ।
अस्माकं पाशं पराङ्मुखम् । त्वत्पादाभ्यां बन्धु-
काश्चैव । त्वान्न पश्यामि महाबाहो नतस्तथा ।
उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहं तव प्रिया । मामेकोन शतक्रोधात् ।
बलवान्भवसे वीर्यवान् । त्वमेकमेव हारय ।
अर्जुन उवाच । त्वया मे प्राज्ञे पुत्रे । त्वमेव
कुरुष्व । मया तेषां युद्धं च विचारितम् ।
उवाच । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहं तव प्रिया । मामेकोन शतक्रोधात् ।
बलवान्भवसे वीर्यवान् । त्वमेकमेव हारय ।

[illegible]

15

٤٤

६८

तेऽर्थसाधुत्वस्यापि संभवात्पक्षांतरमाह। अथवेति। अत्रानयोः पक्षयोर्न घटते इत्य-
त्र प्रकारत्वात्संसर्गत्वादिति पंचम्यंतद्वयं हेतुः। माघटतां समानाकारबोधजनक-
त्वरूपापर्यायतावाक्यसमासयोः किं तेनेत्यत आह। तथाचेति। संबंधलक्षणामपि
काराद्यभिप्रेतेति शेषः। नचैवमपि नामार्थयोर्भेदान्वयेऽपि पगमे राजापुरुषः राजन्
पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं। राजपुरुष इत्यानुपूर्व्या एव तथा
न्वयहेतुत्वाभ्युपगमात्। षष्ठीतत्पुरुषसमानानुपूर्व्या कात्संबुध्यत नृपपदोत्तर-
पुरुषपदादुक्ता न्वयबोधाभावस्तात्पर्याभावोपपन्न इति किमनुपपन्नं। न घटत
इति। तथाच पर्यायत्वानभ्युपगमे तादृशसिद्धांतभंगप्रसंग इति भावः। ननु संबंध-
धमाना यैव संसर्गलक्षणावाक्यकीत्यत आह। संसर्गस्येति। संबंधित्वाक्षणि

कस्यपदघटितराजपुरुषइतिकर्मधारयात्सर्वानुभवसाक्षिकस्यराजसंबन्धभेदबो
धस्यराजःपुरुषइतिवाक्यादपिप्रसंगवारणायतादृशबोधेराजपुरुषइत्यानुपूर्वज्ञान
हेतुत्वंसर्वसंमतमेवामणिकाराणांभेदान्वयबोधेतथाहेतुत्वंपुनरधिकभेदमित्यभि
प्रेत्याह।वस्तुतस्तत्त्विति।तथाचसमासघटक्यावत्पदार्थविषयक्यावत्सम्बो
धजनकत्वेमेवविग्रहवाक्येनतूक्तपर्यायतापीतिभावः।बहुव्रीहौचित्रगुरित्यादौ।
पूर्वपदलक्षणायांप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभंगापत्तेराह।
चरमेति।गोपदस्येत्यर्थः।अन्यपदार्थेगोस्वामिनिलक्षणाऽहत्स्वार्थलक्षणा
नचैवंचित्रपदार्थस्य गोपदार्थेकदेशेगव्यन्ययानुपत्तिः।पदार्थःपदार्थो नैवान्ये २४
ति।न पदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्तेः।अन्यथागो - त्येत्यस्ययोग्यतायादुर्वारत्वा

तं निवृत्तिस्त्वनोदेयथाक्रमशः शिवाक्यशेषात्। सोयमाद्यंतोऽकिर्तोतित्यादितो निःसं-
 दिग्धप्रतिपत्तये यथासंख्यसूत्रेण परिभाषितवता भगवता पाणिनिना स्पष्टं प्रदर्शित-
 तोर्थः। तत एव व्युत्क्रमेण त्याधुनिकवाक्यशेषमपि मत्वा जलपृथिव्योर्गंधस्नेहावि-
 तिवाक्यं व्युत्पन्नानं प्रयुजते। परंतु क्वचिद्बलवत्यप्रमाणेन लोकसाधारणी सा परि-
 भाषा कर्तव्यमेषोऽश्वभूतसूत्रे रित्येव बाध्यते। समसंबधित्वं वा तद्व्यावृत्तमुच्यत इति।
 अधिकं नौकायां प्रपंचितमस्माभिः। सर्वत्र पंचपुलीत्यादौ तत्तदर्थं पंचपूलसमाहा-
 रे समाहित्यमाणद्वारा समाहारस्याप्यानयनादिक्रियान्वययोग्यताक्षतैवेत्याश-
 यः। यदि च पाणिपादमित्यादि समाहारद्वंद्वेऽपि समाहारे नुभूयते तदा द्वंद्वपदमित-
 रितरद्वंद्वपरमिति बोध्यं। नन्वेवं भूतलघटइत्यत्र घटादिपदस्य तदुत्तरविभक्तैरेव

दितिवाच्यं। पदभेदेन व्युत्पत्तेर्भेदेन प्रकृतेतदनभ्युपगमात्त्रायाद्वागोपदं चित्रगोस्वा
मिलक्षकं। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्येषैकगभीरायान्धाघोषइतिवाक्यस्या
पिदिकू। इदं कर्मधारयान्येति। ननु कर्मधारये लक्षणाविरहेऽपि परस्परं समस्यमा
नपदार्थयोरन्वयेन सामर्थ्यसंभवेऽपि द्वंद्वेन तत्संभावो लक्षणाविनेति चेन्न। द्वयोः
परस्परं साक्षादनन्वयेऽपि द्वित्वा न्वयेनैव परंपरयान्वयसंभवद्वारा सामर्थ्योपप
त्तेः। नन्वेवं द्वित्वधर्मितावच्छेदकधर्मद्वयानैव छिन्नप्रकारताविशेष्यताद्वयशा
ली। द्वित्वावच्छिन्नो द्वित्वावच्छिन्नस्यैवान्वयबोधः। जलपृथिव्योः स्नेहसंधावि
तिवाक्याद्वा। च्योननु जलपृथिव्योरसगुस्त्वइत्यादाविवेकवाक्यताशाली।
तथा च गंधः पृथिव्या न वेति संज्ञायानिवृत्तिप्रसंगइति चेदिष्यते एवात्र। तथा

घटेऽन्वयोपपत्तये च तदावश्यकं। न ज्ञोऽभाववतिलक्षणा। युपगमे मुरव्यार्थपरता विलय
 प्रसंगात्। प्रागुक्त विशिष्टलक्षणिकपदघटितकर्मधारयादिव प्रकृतवाक्यादभेदबो
 धानुभावभावाच्च। नोक्तयुतया लक्षणा आवश्यकी। किंच धर्मिणि तदभावस्यैव तद्वत्त्व
 विरोधितया विशिष्टलक्षणिकनञर्थबोधस्य तद्विरोधिताप्येवं सति न स्यादिति बहु
 व्यापकोपपत्तिरित्यादि। समासघटकनञस्तु समासार्थस्य सामानाधिकरण्यानुभव
 वत्त्वेन विशिष्टलक्षणावश्यकीत्याह। अघटो भूतत्वमिति। अत्राघटमित्युक्ते घटस्या
 भावमित्यर्थः। अव्ययीभावस्याव्ययतयापि भेदान्वयसंभवा लक्षणानर्थकं। अघटो
 भूतत्वे इत्युक्ते भेदे स सम्यर्थान्वयोपपत्तिः स्यादिति भिन्नलिंगयोरुद्देश्यविधेयभा
 वः समाश्रितः। क्वचिद्वापि न ज्ञो गौणार्थतां दर्शयति। न कलंजमिति। कष्टं कर्मतिन्या २६
 यादनिष्टजनकत्वग्रहेपि प्रवृत्ति संभवादुक्तं बलवदिति। इष्टोत्पत्तिनां तरीयकदुरवाति

विशेषा

वातात्प्रतियोगिकेलक्षणाभ्युपेत्याभेदान्वयबोधएवत्वयावाच्यः विरुद्धविभक्त्य
नवरुद्धत्वोदिति। तत्र भेदान्वयोपपत्तयेनामार्थयोरिति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वं म
नर्थकं। भूतलघटाभावयोरपि सम्यर्थो धेयद्वारान्वयसंभवादतत्राह। एवमिति। अ
भावः संसर्गाभावो न्योन्याभावश्च। भूतलेन यदो घटो न पट इत्यादौ तेन तेनैरूपेण त
त्तदभावान्वयबोधात्। अयं भावः। नञूपदं विना यत्र धर्मिण्यद्वत्त्वं यादृशवाक्या
त्प्रतीयते तादृशवाक्येन नञ्समभिव्याहारे तत्र तदभावो नञा बोध्यत इत्यनुभवात्।
प्रकृते सम्यक्तार्थभूतलघटित्वभावस्य नञर्थस्य घटेऽनुयोगिन्यन्वयोपपत्त
ये एवमिदं। न चैत्रस्य। चैत्रो न पचतीत्यादौ चैत्रस्वत्वाभावस्य पाककृत्यभावस्य च
नञर्थस्य तस्मिन् चैत्रे चान्वयोपपत्तये। एवं घटो न पट इत्यादौ पटभेदस्य नञर्थस्य

२६

त्वात्वेव ब्राह्मणे वेदमधीयत एव इदं गुणवद्भवत्येवेत्यादौ समानाधिकरण्येन तदप्र-
 त्ययेऽपि न क्षतिरिति। अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति। केचित्तु अत्यन्तस्यायोगस्य व्यवच्छे-
 द इत्यर्थः। तं निष्ठाभावाप्रतियोगीयो योगस्तस्य व्यवच्छेद इति यावत्। न हिरक्तसरो-
 जे वर्तमानो नीला योगः सरोजनिष्ठाभावाप्रतियोगी नीलसरोजनिष्ठाभावप्र-
 तियोगीत्वादिति। तद्व्यवच्छेदो योग्यव्यवच्छेद इति वदन्ति तन्ना। समीचीनमाभाति।
 तथा सति ज्ञानं रजतं गुह्यं त्वात्वेव। नरो वेदमधीयते एव स इदं भवत्येवेति प्र-
 योगापत्तिः। परंतु अत्यन्तो योऽयोगव्यवच्छेद इत्यर्थः। अत्यंतिकत्वं तु व्यवच्छेद २६
 निष्ठसरोजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं। यत्प्रतियोगियदसामानाधिकरण्यमत्यंत

कदुरवजनकत्वइत्यर्थः। लक्षणेति। न ऋइत्यनुवर्तते। न चैवमत्र न सर्पइत्यतो बल
वदनिष्टजनकोत्रसर्पइति विपरीतान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं। विधिसमभिव्याह
तन ऋएवेतादृशार्थे लक्षणांगीकारात्। एतेन प्रागुक्तविध्यर्थत्रितयाभावबोधने
प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्भगः सूचितः। प्रसंगादाह। क्रियासंगतस्येति। अत्रेदं
व बोध्यं। अन्योन्यान्वयिनानार्थकर्णकारेण खंडवात्तया क्वचिदयोगव्यवच्छेदः।
क्वचिच्चान्ययोगव्यवच्छेदः प्रत्याख्यते इत्यन्यत्र प्रपञ्चितं। अयोगव्यवच्छेदोपि
सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदइति परिभाष्यते। सामाना
धिकरण्येन तद्वोधे च धातुविशेषसमभिव्याहारो नियामकः। तेन ज्ञानमर्थग-

नैघटते तत्र रं व ड रा ते ये व वि शि ष्टा न्वय बो ध वा शो भ वा ती ति सर्व त्रै व द्वा व्द बो ध
 प्रकारो बो ध इत्यर्थः । यथा चंद्र इव मुखमित्यादा विवार्थः सा दृश्यं तत्र च भेदो ध
 २८ र्मश्च इव शब्देन प्रतिपाद्यते तत्र चंद्रादेः प्रतियोगित्वेन भेदे धर्मत आधेयत्वेना
 न्वय इति चंद्र प्रतियोगिक भेदवत्त्वे सति चंद्रवृत्ति धर्मवन्मुखमित्यन्वय बो धः ।
 म यथा वा घटत्वमित्यादौ इतर दृ तित्वो भावः सा क ल्यं वृत्ति मच्चेति विश क लितं
 पंचकं भाव प्रत्ययार्थाननुविशिष्टं । इतरा वृत्तित्वस्या प्रसिद्धेः । घटत्वादौ बाधा
 च । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य भेदे प्रतियोगि तया सा क ल्ये चानु योगितया न्व
 ये वि शि ष्ट ला भः । शाब्दे भवति । अन्यो न्यादि पदस्य तु स्वसमभिव्याहृत

२८

पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । तस्य स्व प्रकृतिक द्वितीयार्थ फले तस्य चानु
 त्वसावच्छिन्न भेद सामानाधिकरण्यो भय संबंधेन क्रियायामन्वयः । कर्म व्यतिहा
 रे द्वि भावस्य बला दिति सं दो प सं द नि ष्ट प्रा ण वियोगानु कूला त द्यधिकरणा
 चया क्रिया तदनु कूल वृत्ति मंतौ ता विति सं दो प सं द व न्यो न्यं ज्ञातुरिति वा
 क्याधीनो बो ध इति । विशेषो यद्यपि बहु वक्तव्यास्तथापि विस्तराभिया विरम्यते ।
 चषकसुवर्णस्पर्शदिनकरकृतपरामर्श । जगदीशमथनकल्पं विबंतुतकामृतं त
 दा क ल्यं । १ । सूत्रं स्वयं न व लितं मणिर्न घटितस्तथापि चास्माकं । मालाकाराणा
 मिव ममता ग्रंथे स्वकीयकोशाल्यात् ॥ २ ॥ इति श्री जडुपनामक गंगारामविरचि

२९

तस्तर्कामृतचमकः समाप्तः ॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु ॥ श्रीरामलिंगोजयति ॥ ३
 के १७२९ अभिवसंवसरे आश्विन कृष्णाष्टम्यां मंदवासरे समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ शंकर ॥

११७
 ३

२९

पदं बोधयति । तस्मिन्स्तत्सामानाधिकरण्याप्रत्ययस्य तस्माद्दोचित्यापातुत्वा
 त् । भवहिनीलायोगोरक्तसरोजनिष्ठस्तत्प्रतियोगिनीत्कसरोजनिष्ठस्तद्व्यव-
 छेद इति नायोग्यता । नहि भवन्ति पांडुरायोगः क्वचिदपि शंस्वेयेन तद्व्यव-
 दस्तत्प्रतियोगिभवेत् । अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतीयमानस्तु अयोगव्यव-
 छेद इति गीयते । अत्र च विशेषणस्य क्रियाविशेषस्य वा समभि व्याहारे नि-
 यामकः । क्रियांतरस्य विशेष्यस्य वा समभि व्याहारे तदप्रत्ययादि बोध्यं । ति
 अन्ययोगव्यवच्छेद इति । अन्यस्मिन् विशेष्यभिन्ने योगस्य विशेषणयोगस्य व्य-
 वच्छेदः । तत्संबंधावच्छेदविशेषणभाव इति यावत् । एवं दिशेति यत्र विशिष्टाति